

УДК 347.451.8:339.37(091)

Полуніна Ольга Олександрівна,

аспірантка кафедри цивільного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

ІСТОРІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ РОЗДРІБНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ

Постановка проблеми. Договір купівлі-продажу належить до традиційних інститутів цивільного права та має багатовікову історію розвитку. Ще в стародавні часи, з появою приватної власності, виникає і отримує велике поширення договір, спрямований на оборот речей, та перехід їх із одного господарства в інше. Такий договір був відомий ще до тих часів, коли з'явилися гроші, і він відбувався шляхом обміну речі на річ, тобто у вигляді міни [9, 422-423]. З часом міна стає обтяжливою, бо не завжди можна було знайти в своєму господарстві зовсім непотрібну річ, яку можна було без шкоди обміняти на іншу, яка є більш необхідною. Все це зумовлює появу «загального еквіваленту», спочатку у вигляді злитків міді, а згодом – бронзових грошей. З того часу перехід товару з рук у руки від продавця до покупця здійснюється з оплатою купівельної ціни за гроші. Товар і гроші – головна відмінна риса договору купівлі-продажу [12, 175].

Виклад основного матеріалу. В класичному Римському праві договір купівлі-продажу складається у вигляді консенсуального контракту (*emptio etvenditio*). В якому одна сторона – продавець (*venditor*), зобов'язується надати стороні – покупцю (*emptor*) річ, товар (*merch*), а інша сторона – покупець, зобов'язується сплатити певну суму грошей (*pretium*). Римському праву були також відомі угоди про продажу майбутнього врожаю. У цьому разі застосовувався договір про продажу речі майбутньої чи очікуваної, а продаж вважався досконалою відкладною умовою. Договір купівлі продажу міг мати своїм предметом, також, безтілесну річ, тобто майнове право (право вимоги, право здійснення узурфрукта і т.д.) [7, 122].

В епоху Київської Русі згадується договір купівлі-продажу в збірці правових норм «Руська правда». В ньому йдеться мова про те, що як правило, цей договір спочатку був словесний. В ході його укладення вживались символічні обряди (могорич, рукобיתье – рос.), також була обов'язкова

присутність свідків (послухів). У разі, якщо буде виявлено, що продавець не має права власності на річ, або якимось чином ввів в оману покупця щодо якості речі, то такий договір купівлі-продажу можна було розірвати. В Литовсько-Руську добу договір купівлі-продажу був тісно сполучений з розвитком індивідуального права власності. Його могли укладати представники всіх станів.

Нерухомості землевласників, куплені чи набуті іншим способом, крім родових маєтків, могли цілком вільно бути об'єктом продажу, як і ґрунти «похожих» селян до половини XVI ст. Литовський Статут 1588 р. (27 артикулом 9 розділу) забороняв селянам відчужувати землі, на яких вони сиділи, без згоди своїх панів. Акт купівлі-продажу, тепер уже з символічного, властивого періодові Київської Русі, перейшов у формальний, за вимогами норм Литовського Статуту («А естлі би которий запис вічне не подлуг статута бил справлен, то нікчемній будеть і річі, в нем описаной нікто не одержить»). Самопродаж в неволю ще вважався за правосильний, за винятком актів самопродажу чи продажу жінки чи дітей під час голоду. Тоді ці акти уневажнювалися, а для само запроданого лишався тільки обов'язок повернути ціну продажу або ж «вислугуватися» [5, 657-658]. Статут Великого князівства Литовського 1588 року – третя редакція збірника законів під назвою «Новий». Джерелами стало звичаєве право, місцева судова практика, «Руська Правда», польські судєбники та збірники законів інших держав. Значна увага у Статуті приділялась договірному праву. На відміну від Давньоруського права, де була поширена усна форма договорів, Третій статут, за загальне правило, встановлював вимогу письмової форми цивільно-правових угод. У деяких випадках необхідним було складання договору в суді у присутності свідків. Досить докладно були врегульовані окремі види договорів: купівля-продаж, позика, майновий найм, застава тощо.

Поруч із актами купівлі-продажу широко практикувалися й акти виміни.

Доба Гетьманщини характеризується скасуванням московською окупаційною владою магдебурзького права і Литовського Статуту як джерел кодифікованого місцевого права. Але деякі норми найбільш живучого цивільного права все ж таки були перенесені до «Зводу законів» Російської імперії й обов'язкові для населення Чернігівської й Полтавської губернії аж до 1920 р. До цих норм належали, зокрема, такі: кредитор міг правити забезпечений на заставленому проданому маєтку борг з покупця маєтку лише протягом трьох років з моменту купівлі-продажу, пізніше кредитор звертався з позовом безпосередньо до боржника (стаття 1459, том X, частина 1). Всі позови про шкоди і збитки в нерухомому майні підлягали трирічній давнині, цей термін запозичений з 52 артикулу 11 розділу Литовського статуту [5, 660]. Основу цивільного законодавства радянського періоду склали ЦК УРСР 1922 р., прийняті пізніше Основи Цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік 1961 р. [3] й ЦК УРСР 1963 р.

Інтервал між прийнятими кодексами сягнув сорок років. Проте, істотним чином це не вплинуло на правове регулювання відносин роздрібною купівлі-продажу. Єдина суттєва особливість, яку хочеться відмітити, заключається в тому, що ЦК УРСР 1922 р., на відміну від ЦК УРСР 1963 р., відвів договору купівлі-продажу лише другу позицію серед окремих видів зобов'язань, поставивши на перше місце договір майнового найму.

Такий юридико-технічний підхід розробників першого радянського ЦК та явна перевага, віддана в ньому угодам з передачі майна у тимчасове користування, не можна вважати випадковим. Це було пов'язано з особливостями суспільно-економічного укладу радянської соціалістичної держави і безумовним приматом в ньому державної власності, що не могло сприяти угодам, спрямованим на безповоротне оплатне відчуження майна [8, 11].

Автори ЦК УРСР 1963 р. почали виклад окремих видів зобов'язань з договорів, які опосередковують відчуження майна у власність, тобто з купівлі-продажу (гл. 20), міни (гл. 21) і т.д.

Також, слід зазначити, що в розділах ЦК УРСР 1922 р. і ЦК УРСР 1963 р., присвячених, зокрема, договірним відносинам купівлі-продажу, не існувало будь-якої внутрішньої диференціації норм права, на відміну від нині діючого ЦК України, де в основі механізму взаємодії й реалізації різноманітних норм про договір купівлі-продажу покладений принцип субсидіарного застосування одних норм права до відносин, врегульованих іншими правилами. По відношенню до договору роздрібно-

ної купівлі-продажу й договору купівлі-продажу існує загально-спеціальний зв'язок між § 1 і § 2, – двох'ярусна структура глави 54 ЦК України. Так, наприклад, правила про договори купівлі-продажу житлового будинку, в тому числі з умовою довічного утримання продавця, будматеріалів, товарів у кредит в ЦК УРСР 1963 р. передбачалися в загальній масі правил про договір купівлі-продажу. Не відзначився багатством й загальний об'єм норм, присвячених договору купівлі-продажу: 16 статей в ЦК УРСР 1963 р. проти 61 в нині діючому ЦК України.

Неповнота охоплення відношень роздрібною купівлі-продажу радянськими законами спричинила до заповнення наявних прогалів підзаконними актами. Більшу частину з яких складали відомчі акти – правила роботи підприємств громадського харчування, магазинів, правила продажу окремих видів товару, правила особливих форм торгівлі – комісійної, посилкової, шляхом самообслуговування, по попередньому заказу, з доставкою на дім, на дому у покупців і т.д., правила обміну товарів, куплених в торгівельній мережі, та інші, які підтверджувались міністерствами торгівлі СРСР і союзних республік. Наприклад, типові правила обміну промислових товарів, куплених в роздрібній торгівій мережі державній та кооперативній торгівлі, були прийняті Міністерством торгівлі СРСР й Держстандартом СРСР в 1974 р., хоча діюча на той час редакція ч. 3 ст. 41 Основ цивільного законодавства 1961 р. передбачала визначення порядку здійснення прав покупців в разі продажу їм речі неналежної якості тільки законодавством республік. Передача права видання нормативних актів, які стосуються прав та інтересів покупців по договору роздрібною купівлі-продажу, здебільш відбувалася з явними порушеннями й всупереч діючому законодавству [13, 41], так як органи управління, які є для підприємств та організацій торгівлі вищестоящими органами, фактично представляли інтереси продавця, що призводило до можливості ігнорування прав та інтересів покупця [14, 6-7].

Розглянемо, наприклад, встановлене в ст. 41 Основ Цивільного законодавства Союзу РСР і республік 1961 р., ст. 234 ЦК УРСР 1963 р. право покупця вимагати пропорційного зменшення купівельної ціни в разі продажу йому речі неналежної якості. В Правилах обміну промислових товарів, куплених в роздрібній торгівій мережі державної і кооперативної торгівлі від 1 лютого 1974 р., вищевказане право покупця передбачалося тільки по відношенню до недоброякісних меблів. А право покупців на відшкодування витрат та усунення недоліків, передбачене в вищевказаних статтях Основ і ЦК УРСР, взагалі не було відображено в даних Правилах. Це питання неодноразово обговорювалася радянськими ученими-цивілістами,

наприклад Кабалкінім Олександром Юрійовичем, який в своїй книзі «Цивільно-правовий договір в сфері обслуговування» висвітлює цю проблему [6, 157-159]. Щодо правил обміну автомашин, телевізорів, холодильників, пральних машин та іншої побутової техніки була встановлена вимога провести п'ять гарантійних ремонтів, перш ніж покупець міг скористатися іншими правами, встановленими ст. 234 ЦК УРСР.

Тобто, проведений аналіз законодавства про роздрібну купівлю-продаж радянського періоду дає змогу зробити висновок, що навіть ті нечисленні правові норми, які містяться в радянських ЦК, носили чисто декларативний характер, так як на практиці не застосовувалися й не отримували свій розвиток в підзаконних актах. Таким чином, в радянський період на законодавчому рівні не був визначений механізм реалізації норм роздрібною купівлі-продажу. Також ми можемо зробити висновок про те, що норми роздрібною купівлі-продажу радянського періоду, порівняно з сьогоdnішнім днем, багато в чому носили неефективний характер.

Радянська держава через відповідні органи управляла державною роздрібною торгівлею. Слід підкреслити, що відношення між вищестоящими державними торговими організаціями і підлеглими їм роздрібними підприємствами регулювались нормами адміністративного права. Предметом договору роздрібною купівлі-продажу в кооперативній торгівлі, окрім продукції державної промисловості, була також продукція кооперативних організацій. Особливістю діяльності роздрібних організацій споживчої кооперації полягала у тому, що держава в плановому порядку здійснює загальне керівництво кооперативною торгівлею. Майнові відношення між кооперативними ланцюгами являлись не адміністративно-правовими, а регулювались нормами цивільного законодавства.

Сам виробник і власник безпосередньо виступали в якості продавців в колгоспній торгівлі. Державне керівництво колгоспної торгівлі виражалось в проведенні організаційно-правових заходів (встановлення правил торгівлі та ін.) й заходів економічного порядку (організація зустрічної торгівлі та ін.).

Особливості правового регулювання державної, колгоспної та кооперативної роздрібною торгівлі проявлялись також й в інших питаннях. Згідно ЦК УРСР 1922 р., правовим результатом договору купівлі-продажу є перехід права власності від продавця до покупця. При укладенні договорів роздрібною купівлі-продажу в системі державної торгівлі, на відміну від кооперативної і колгоспно-ринковою торгівлі, де завжди мав місце перехід права власності, траплялися випадки, коли був відсутній момент

переходу права власності від продавця до покупця [11, 4-6].

Що стосується сучасного законодавства, то в наш час відбулася уніфікація правового режиму при регулюванні однорідних відношень, і законодавець більше не проводить такого розмежування, обумовленого наявністю різних форм власності, сфер діяльності і методами регулювання кожної з них з боку держави.

Серед особливостей законодавства радянського періоду слід виділити також абсолютно імперативне правове регулювання відношень роздрібною купівлі-продажу. Це було пов'язано з суспільно-економічним укладом того часу. Так, в імперативному порядку встановлювались ціни на всі товари, які продавались в роздрібній торговій мережі.

Щодо захисту прав споживачів по договору роздрібною купівлі-продажу в радянський період, необхідно відмітити, що ні законодавства із захисту прав споживачів, в сучасному його розумінні, ні органів, наділених спеціальними повноваженнями в даній сфері, не існувало. Питання, які стосуються організації й діяльності організованого споживчого руху, в тому числі громадських формувань споживачів, створених з метою колективної охорони їх інтересів, також не були врегульовані законодавцем [4, 26-28]. Аналіз доктринальних джерел дає змогу нам зробити висновок, що діюче в радянських період законодавство про роздрібну купівлю-продаж не відповідало міжнародним нормам в сфері захисту прав споживачів [13, 40-43].

Необхідність розробки спеціального комплексного законодавства, відражаючого специфіку правового положення споживачів і закріплюючого підвищені гарантії захисту їх прав було зумовлено переходом України до ринкової економіки, відсутністю цивілізованого споживчого ринку й відповідних взаємовідносин між його учасниками в умовах дуже низького рівня захищеності прав споживачів.

Започатковані в 1985 році перебудовчі процеси в СРСР сприяли реформуванню планової економіки та певному розширенню вільного товарообігу.

Оптимізація правового регулювання відносин щодо захисту прав споживачів розпочалася з розробки проекту Закону СРСР «Про якість продукції та захисту прав споживачів» 1989 р. Але в зв'язку з декларативністю переважної більшості його положень цей проект був відкинтий ще в процесі обговорення [13, 43].

26 грудня 1991 року відбувся розпад СРСР, що зумовило 24 серпня цього ж року Верховною Радою України прийняти історичний документ – Акт проголошення незалежності України. Цей крок призвів до усвідомлення необхідності докорінних

змін та прискорення прийняття нових економічних законів в Україні, які були б направлені на зміну відносин власності та розвиток підприємництва в цілому. Відтак, можна свідчити про те, що разом з поступовим зародженням в Україні елементів ринкової економіки істотно зростає й роль договору купівлі-продажу, що є основним регулятором взаємовідносин між споживачами й виробниками, а також відносин в сфері розподілу й перерозподілу матеріальних благ. Договір забезпечує вільний й оптимальний розвиток усіх форм власності, підприємства і торгівлі.

12 травня 1991 року Постановою Верховної Ради Української РСР був прийнятий Закон України «Про захист прав споживачів» та введений в дію 1 жовтня 1991 року.

У процесі багатомісячного розвитку правових систем відбувався природний відбір норм про купівлю-продаж. Випадкові, невдалі положення з часом відсіюються, звільняючи місце більш обґрунтованим і якісним, підвищувався рівень юридичної техніки. Правові норми, що спочатку регулювали лише купівлю-продаж, поступово набули характеру загальних, первісних положень для інших цивільних правочинів. Завдяки цьому інститут купівлі-продажу здійснив великий вплив на формування договірної права всіх правових систем: в історичному аспекті з нього виросла практично вся загальна частина зобов'язального права. У свою чергу, загальні положення договірної права майже повністю поширили свою дію на відносини з купівлі-продажу [10, 19]. На сучасному етапі правове регулювання договору купівлі-продажу здійснюється главою 54 ЦК України, главою 30 ГК України, Законом України в редакції від 1 грудня 2005 р. «Про захист прав споживачів», Законом України від 23 лютого 2006 р. «Про цінні папери та фондовий ринок», Законом України від 10 грудня 1991 р. «Про товарну біржу» та іншими актами.

Найбільш поширеним видом договору купівлі-продажу є роздрібна купівля-продаж. Це величезне коло суспільних відносин регулюється нормативними актами. Головне місце, звичайно, займає ЦК України (§ 2 гл. 54 ст. 698-711), також Закон України в редакції від 1 грудня 2005 р. «Про захист прав споживачів» та іншими нормативними актами залежно від того, який товар є предметом договору. Наприклад, Закон України від 1 червня 2000 р. «Про ліцензування певних видів господарської діяльності», Закон України від 6 липня 1995 р. «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг», постанова Кабінету Міністрів України від 15 червня 2006 року № 833 «Про порядок провадження торговельної діяльності та правила торговельного обслуговування населення»,

постанова Кабінету Міністрів України від 30 липня 1996 р. № 854 «Про правила роздрібною торгівлі алкогольними напоями», Правила роздрібною торгівлі ювелірними та іншими виробами з дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння органічного утворення та напівдорогоцінного каміння, Правила продажу товарів на замовлення та вдома у покупців та інші правові акти.

Законодавство про роздрібну купівлю-продаж включає в себе крім норм цивільного права, також і норми інших галузей законодавства, в основному адміністративного та кримінального.

Дослідивши основні джерела адміністративного та кримінального радянського та сучасного права, можна встановити наступні зміни у правовому регулюванні відносин роздрібною купівлі-продажу нормами вказаних галузей права.

По-перше, в раніше чинному законодавстві передбачувались такі правопорушення, які в нині діючому законодавстві не передбачувались, а отже, не є правопорушеннями. Наприклад, в ст. 154 КК УРСР 1960 р. передбачувалась відповідальність за заняття спекуляцією, тобто скупку і перепродаж товарів або інших предметів з ціллю наживи. Нині в відношенні роздрібною купівлі-продажу можна відмітити підвищення ролі цивільно-правової відповідальності, значення майнової відповідальності й інших правовстановлюючих санкцій, порівняно з радянським часом, де головне значення надавалося кримінальним, адміністративним і дисциплінарним санкціям.

По-друге, багато правопорушень, які зараз являються адміністративними й містяться в Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), в радянський період являлись кримінальними злочинами, а отже, за них передбачались кримінальна відповідальність. Так, в ст. 155 КК УРСР 1960 р. «Обман покупців» за обмірювання, обважування, перевищення встановлених роздрібних цін, обрахування або інший обман покупців передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі з конфіскацією майна або без такої, або виправних робіт, або позбавлення права обіймати посади в торговельних підприємствах чи підприємствах громадського харчування. Нині, дане правопорушення передбачається ст. 1552 КУпАП. Санкція даної статті передбачає адміністративне стягнення лише у вигляді штрафу, а саме від двох до п'ятнадцяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян.

По-третє, деякі правопорушення в сфері торгівлі раніше діючим законодавством не передбачувались. Наприклад, ні в ЦК УРСР 1922 р., ні в ЦК УРСР 1963 р. не було передбачено відповідальності за включення в договір умов, які обмежують встановленні законом, права споживача. В наш

час, відповідальність за дане правопорушення передбачено у ЦК України ст. 698 ч. 4, 5. Відповідно до неї, умови договору, що обмежують права покупця – фізичної особи, передбачені ЦК та законодавством про захист прав споживачів, є нікчемними. Покупець має право на відшкодування збитків, завданих йому продавцем внаслідок використання ним переваг свого становища у виробничій або торговельній діяльності. Ці ж правила встановлені і у ст. 21 Закону [2]. Таким чином, у зв'язку з тим, що відношення роздрібної купівлі-продажу постійно розвиваються й ускладнюються, з'являється необхідність їх відповідного правового регулювання не тільки цивільним, але й іншими галузями.

Законодавство про роздрібну купівлю-продаж носить складний, комплексний характер, сюди від-

носять норми конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального, муніципального й інших галузей права.

Висновок. Незважаючи на те, що в різні історичні етапи законодавство про роздрібну купівлю-продаж суттєво різниться, в правовому регулюванні відношень роздрібної купівлі-продажу простежується певне правонаступництво. Протягом усієї багатомісячної історії приватного права договір купівлі-продажу за своєю сутністю, економічному та правовому змісту, в своїх головних конструктивних елементах (суб'єкти, предмет, основні права і обов'язки сторін) залишається таким же, яким він був спочатку сформульований в юриспруденції Стародавнього Риму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про захист прав споживачів : Закон України в ред. від 01.12.2005 № 3161-IV // Відомості Верховної Ради. – 2006. – № 7. – Ст. 84.
2. Розпорядження Міністерства торгівлі СРСР та Держстандарту СРСР від 1 лютого 1974 р. «Про затвердження Типових правил обміну промислових товарів, куплених у роздрібній торговельній мережі державної та кооперативної торгівлі» // Бюлетень нормативних актів міністерств і відомств СРСР. – 1974. – № 9.
3. Основи цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік від 8 грудня 1961 г. // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1961. – № 50. – Ст. 525.
4. Богдан В.В. Роль органів місцевого самоврядування в захисті прав споживачів // Російська юстиція. – 2003. – № 7. – С. 26-28.
5. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – Т.2. – 660 с.
6. Кабалкін А.Ю. Цивільно-правовий договір в сфері обслуговування / А.Ю. Кабалкін. – М. : Наука, 1980. – 256 с.
7. Нерсесянц В.С. Римське приватне право : підруч. для вузів / під ред. Нерсесянца В.С. – 2-е вид-во змін. і доп. – Інфра-М., 2011. – 784 с.
8. Ровний В.В. Договір купівлі-продажу / В.В. Ровний. – Иркутськ : Вид-во Иркутського ун-та, 2003. – 151 с.
9. Римське приватне право : підручник / під ред. проф. І.Б. Новицького, проф. І.С. Перетерського. – М. : Юрист, 2001. – 448 с.
10. Лунц Л. А. Зовнішньоторговельна купівля-продаж (колізійні питання) / Л.А. Лунц. – М. : Юрид. літ., 1992. – 104 с.
11. Усманов О.У. Договір роздрібної купівлі-продажу в державній торгівлі на сучасному етапі / О.У. Усманов. – Сталінабад, 1960. – 55 с.
12. Цивільне право України : підручник : у 2 т. / за ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитоновна, канд. юрид. наук Н. Ю. Голубевої. – Х. : Одиссей, 2010. – Т. 2. – 872 с.
13. Шерстобітов А. Е. Цивільно-правові питання захисту прав споживачів / А.Е. Шерстобітов. – М. : Вид-во МГУ, 1993. – 144 с.
14. Язев В.А. Торговля та побутове обслуговування / В.А. Язев // Радянський закон про гарантії прав покупців. – М. : Знання, 1984/2. – 64 с.

Полуніна Ольга Олександрівна

ІСТОРІЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВОРУ РОЗДРІБНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ

У статті аналізується процес становлення договору роздрібної купівлі-продажу, здійснюється аналіз законодавства та виявляються його проблеми, а також аналізується розвиток правового регулювання відношень роздрібної купівлі-продажу в основні історичні періоди.

Ключові слова: договір, роздрібна купівля-продаж, покупець, продавець, торгівля, торговельна діяльність.

Полуніна Ольга Александровна

ИСТОРИЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДОГОВОРА РОЗНИЧНОЙ КУПИ-ПРОДАЖИ

В статье анализируется процесс становления договора розничной купли-продажи, осуществляется анализ законодательства и проявляются его проблемы, а также анализируется развитие правового регулирования отношений розничной купли-продажи в основные исторические периоды.

Ключевые слова: договор, розничная купля-продажа, покупатель, продавец, торговля, торговая деятельность.

Polunina Olha Oleksandrivna

HISTORY OF LEGAL REGULATION THE CONTRACT OF RETAIL SALES

The article analyzes the process of establishing the contract of retail sales, carried out an analysis of the legislation and its problems appear and perform analysis of the development of legal regulation of retail sales in the major historical periods.

Keywords: contract, retail sale, buyer, seller, sale, trade activity.